

“Застигла музика” польської шляхти: відлуння польської архітектури XIX ст. у сучасній Одесі

Надія Юрковська
канд. техн. наук,
Національна академія
образотворчого мистецтва
та архітектури,
м. Київ

У XVIII ст. дикі території майбутнього Золотого міста було вирішено заселити тими, хто мав можливість сприяти розвитку нового поселення: у зв'язку з наказом **Павла I** від липня 1795 р. понад 100 заможних польських шляхтичів із родинами прибули до Причорноморських степів [8, 39]. Вирішальним стало слово **Й.М. Дерибаса**, який переконав польських купців на Волині спрямувати пшеницю до Одеси, а не до Риги (що вже відбувалось протягом століття). Відкривши для себе великі можливості, польські негоціанти придбали величезні ділянки землі і стали організовувати міжнародний експорт (завдяки міському порту), розробляючи торговельну інфраструктуру міста.

На початку XIX ст. запланована структура Одеси мала чітке зонування [32, 33, 35], забудова розпочиналась від моря (рис. 1, 2). Заможні польські аристократи будували садиби (рис. 3) — замки за сучасними мірками — для власного життя, куди перевозили сім'ї [32, С. 135]: так утворювались оплоти польських шляхтичів **Грабовських, Грохольських, Жевуських, Комаровських, Любомирських, Маньковських, Потоцьких, Скаржинських, Собанських, Шеміотів** і багатьох інших [8, 39].

Заможні поляки залишили по собі пам'ятники архітектури, беручи активну участь в розвитку і забудові міста й околиць, у благодійних акціях, переважно виділяючи кошти на зведення будівель і споруд міського і навіть державного значення, проведення водопостачання, забезпечення людей дешевими квартирами тощо. “Польське торговельне товариство”, яке було переведене з Херсона до Одеси, від 1802 р. відродило судноплавство Дністром, брало участь в утворенні й утриманні власного флоту, кораблі якого перевозили пшеницю з Поділля до портів Європи [10].

Віктор Петрович Скаржинський, найбільший землевласник у губернії (збереглась, наприклад, монументальна будівля у класичному стилі (рис. 4) з розкішними внутрішніми приміщеннями на розі Софіївської, 15, і Торгової, 5 [34, С. 92]) і щедрий магнат, власноруч утворив ополчення зі своїх селян під час війни 1812 р.; за хоробрість і участь у боях отримав ордени, а також земельні ділянки у причорноморських степах, облагороджування яких його приваблювало більше за кар'єру військового або чиновника.

Видатна людина **В.П. Скаржинський** відзначився ясным розумом і наполегливістю в дослідженнях [15, С. 7]: завдяки прогресивним ідеям щодо вдосконалень і нововведень у сільському господарстві він вплинув на наукову думку і практичну діяльність південноукраїнського суспільства XIX ст. Як учений, він розробив основи степового поєднання лісорозведення і став одним із засновників агролісомеліорації (за це 16.06.1872 р. вдячні нащадки

Рис. 1. Генеральний план розміщення Гавані та міста Одеси 1803 р. [32]

Рис. 2. План Одеси 1794 р., затверджений Ф.П. де Воляном (верхній) і 1814 р. (нижній) [33, С. 12, 13]

встановили йому в Дерibasівському сквері скульптурний бюст з італійського мармуру [7]; пам'ятник не зберігся) [18, С. 57—59]. Саджанці багатьох дерев для Одеського ботанічного саду були саме з його розсадника (в якому налічувалось понад 200 сортів плодкових дерев; загалом близько 300 видів дерев, в тому числі рідкісні рослини).

Нашадки роду Скаржинських і в XX ст. будували церкви, навчальні заклади і прибуткові будинки [8, 10, 32], підтримували культурне, громадське і спортивне життя Одеси [15, С. 7—10].

У власній садибі (рис. 5) на вул. Софіївській, 7 (нині Ювелірний завод) оселився і граф **Станіслав Щенсний Фелікс Потоцький** (1753—1805 рр.), родовитий польський аристократ [39]. Маєток, успадкований сином Олександром, пізніше було конфісковано за його участь у Листопадовому національно-визвольному повстанні 1830—1831 рр. за об'єднання Польщі. Після поразки палац був перетворений на "Архирейський будинок", а Олександр емігрував до Італії. Донька **Станіслава Потоцького**, Ольга, звела палац (рис. 6) у класичному стилі (побудований до 1828 р., вул. Софіївська, 5; нині Одеський художній музей): у глибині маєтку, крила якого напівколом охоплюють затишний двір, розташований парадний вхід; огорожують подвір'я візерункові чавунні ґрати. Стилiстичні особливості — анфіладне планування приміщень, ліпнина, архітектурні деталі — нагадують стиль польських архітекторів (хоча напевно автор невідомий) [29, 35, 36]. Сад поза домом спускався до самого моря. Двоповерхова будівля містить незвичайний рукотворний грот (який переходить в одеські катакомби), а також підземний поверх для прислуги (тому будинок можна назвати триповерховим).

Після легендарних **Потоцьких** залишились не лише палаци й садиби по всій Україні, а й незрівнянний парк, відомий на всю Європу, — подарунок графа Потоцького дружині Софії.

Скадовські (історично **Скодовські**) — польський рід, який мешкав на півдні України, беручи участь у житті Одеси [38]. Нашадки закінчували Одеський університет і розвивали науку, були членами Одеської спілки історії і старовини, плідно займалися благодійністю, наукою, мистецтвом; також залишали по собі маєтки і навіть однойменне місто при Чорному морі (засноване **Сергієм Скадовським** у 1894 р. [31, С. 11, 15]). Слід відзначити славнозвісного **Антонія Еразмовича Гасвського**, який у 1878 р. створив аптеку спочатку на вул. Тираспольській, 16, від 1882 р. разом з **А. Піскорським** — на вул. Дерibasовській, 33, а від 1898 р. з новим компаньйоном **О.Н. Поповським** — на розі вул. Садової, 21, і Соборної, у старовинному будинку А.П. Руссова (рис. 7) — будівлю відомий фармацевт викупив після смерті власника в 1908 р. [3, 29]. Аптека, яку утримували видатні поляки, була найвідомішою на Півдні України завдяки науководослідній роботі засновника у власній повноцінній хімічній лабораторії з новітнім обладнанням (де він винаходив нові препарати й ліки, реалізовував і вдосконалював найсвіжіші медичні товари з Європи).

Рис. 3 (ліворуч). Фасади польських будівель в Одесі: Палац Потоцьких (вул. Софіївська, 5), Археологічний музей (вул. Ланжеронівська, 4), будинок Машевського (вул. Гоголя, 6), готель “Велика Московська” (вул. Дерибасівська, 33), будинок Фальц-Фейнів (вул. Гоголя, 5), Собанські казарми (ріг вул. Канатної, 23 і Собанського пров.)

Рис. 4 (праворуч). Будинок Скаржинського (ріг вул. Софіївської, 15 і вул. Торгової, 5)

Рис. 5. Палац Потоцьких (1810-ті рр., вул. Софіївська, 7; “Архірейський будинок”, нині Ювелірний завод)

Ще багато поляків залишили своє ім'я на карті та в історії міста завдяки власним маєткам або будівлям та спорудам іншого призначення, багато з яких є пам'ятками архітектури.

Наприклад, **Р. Шидловський** побудував палац в італійському стилі (1829—1830 рр., Приморський бульвар, 9; нині “Палац моряків”, рис. 8) [35, С. 62]. Один із найперших триповерхових прибуткових будинків

Рис. 6. Палац Потоцьких (побудований до 1828 р., Софіївська, 5; нині Одеський художній музей). Креслення згідно з [25, Табл. 135]

Рис. 7. Аптека Гасьвського (сучасна на вул. Садовій, 19 і найперша у будинку А.П. Руссова на розі вул. Садової 21 і вул. Соборної)

Рис. 8. Палац Шидловського (Приморський бульвар, 9; нині «Палац моряків»)

(1835 р., вул. Пушкінська, 6) належав **І. Ягницькому**. То був чи не найстаріший висотний будинок міста, оскільки лише від 40-х рр. висота будівель виросла до 3-4 поверхів (через низьку міцність ракушняка і відсутність лісу).

Граф **М.С. Воронцов** подарував дружині-польці Гігантські (Приморські, Бульварні, Потьомкінські) сходи (рис. 9), які спроектовано в 1825 р., побудовано в 1837—1841 рр.

Вони ведуть від Приморського бульвару просто до моря: споруда вражає не лише загальними габаритами, потужністю конструктивних елементів і способом вирішення грандіозного задуму, але й гармонійністю з природою [10]. Можна також згадати будинок **Жевуської (Кароліни Собанської)**, де збирався бомонд (1820 р., вул. Грецька, 23), католицький цвинтар (відкрито у 1825 р., Люстдорфська дорога, 6) тощо.

Окрім того, серед архітекторів та інженерів, які створили саме ту Одесу, що її був відомий вже **Адаму Міцкевичу** (а в 1825 р. протягом дев'яти місяців поет жив у приміщенні Рішельєвського ліцею, становленню якого на початку ХХ сторіччя сприяв **Северин Юзефович Потоцький**), виділяються польські майстри, які створювали будівлі і споруди, мов витвір мистецтва: **Фелікс Гонсіоровський, Лев Влодек, Микола Толвінський** та інші [4, 10, 33]: часто їм доводилось вигадливо розв'язувати мудровані інженерні задачі та організаційні питання, протистояти як складним умовам (будівництво в степовій зоні, на слабких ґрунтах тощо) [12, 13], так і несправедливості й нерозумінню суспільства і влади [11, 12], реалізуючи мету зведення міста на узбережжі Чорного моря.

Обличчя ледве не всієї центральної частини європейської Одеси створив архітектор **Фелікс Вікентійович Гонсіоровський (Feliks Gasiorowski, 1815—1894)**,

Рис. 9. Приморські (Гігантські, Бульварні, Потьомкінські) сходи (запроектовано 1825 р., побудовано в 1837—1841 рр.)

Рис. 10. Будинок Машевського (арх. Ф.В.Гонсіоровський, 1850—1860 рр., вул. Гоголя, 17)

Рис. 12. Готель “Імперіал” (арх. Ф.В.Гонсіоровський, 1875 р., ріг вул. Дерибасівської, 17 і Катерининської, 16)

Рис. 11. Будинок С.Раллі (арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1887—1890 рр., ріг Дерибасівської, 9 і Рішельєвської, 5)

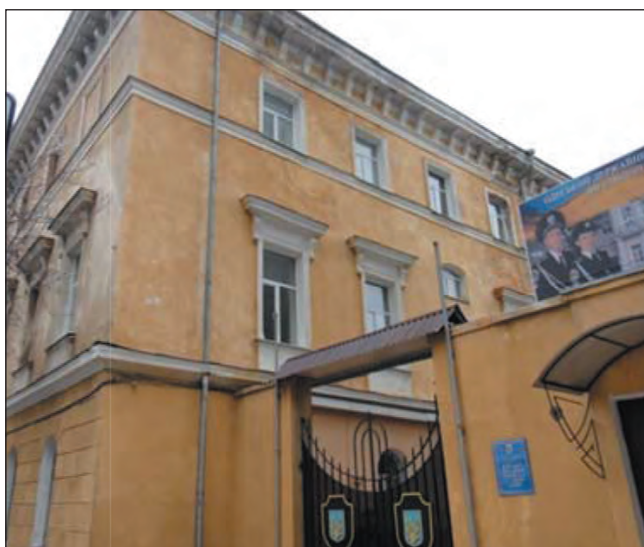

Рис. 13. Сабанські казарми (арх. Ф.В. Гонсіоровський проводив реконструкцію у 1873, ріг вул. Канатної, 23 і Сабанського провулка)

народжений у шляхетській родині на Волині [35, 40]. Від 1848 р. плідно працював в Одесі переважно в стилях неоренесансу, необароко і неокласицизму [35, С. 466, 467], запам’ятався якістю робіт і винахідливістю при розв’язанні найскладніших завдань. Він був відповідальним за побудову багатьох оригінальних і нових, вкрай важливих і потрібних місту будівель і споруд. Відзначався серйозним і сумлінним ставленням до роботи, до кожного свого проекту від самого початку [11]; прагнув всі сили, енергію і наявні матеріальні ресурси використовувати на користь і для розвитку міста, навіть попри перешкоди влади [12]. Архітектор будував дуже багато для заможних поляків, які мешкали в Одесі; побудував понад 35 будівель в Причорноморському місті.

Одразу почав створювати архітектурний ансамбль центральної нині частини міста, будуючи на замовлення як заможних мешканців усіх одеських національностей, так і державні важливі громадські й промислові будівлі та споруди — при цьому кожен роботу виконував за індивідуальним проектом, і тепер його руку можна впізнати майже всюди в центрі міста за стилем і виразними фасадами. Неможливо і десятої частини перелічити: амбари для зерна (1851, вул. Приморська, 25) і житловий будинок *І.І. Машевського* (рис. 10) (1850—1860 рр., вул. Гоголя, 17), палац *І. Сабанського* (1851 р., на розі вул. Торгової, 12 і Софіївської, 20; що існує лише у вигляді архітектурного проекту), будинок *С. Раллі* (рис. 11) (1887—1890 рр., на розі вул. Дерибасівської, 9 і Рішельєвської, 5) [35, С. 170], готель на розі вул. Ланжеронівської і Рішельєвської, 1 (к. XIX ст., не зберігся) та готель “Імперіал” (рис. 12) (1875 р., на розі вул. Дерибасівської, 17 і Катерининської, 16) [35, С. 87; 36, С. 104], а також реалізував багато інших приватних замовлень із спорудження житлових і прибуткових будинків.

Рис. 14. Сабанські казарми (арх. Ф.В. Гонсіоровський проводив реконструкцію у 1873 р., ріг вул. Канатної, 23 і Сабанського провулка)

Посідаючи керівні посади (голови архітектурного відділу Одеського відділення Російського Технічного товариства від 1874 р., архітектора Одеського піклувального комітету про тюрми від 1853 р., гласного першої міської думи тощо), входив до складу і головував у багатьох комісіях (тендерних, для спорудження будівель і споруд, у т. ч. унікального Міського театру тощо), завдяки чому здійснював спорудження і ремонт багатьох міських будівель і споруд: наприклад, біржі на Приморському бульварі у 1870—1873 рр. [35, С. 71], реконструкцію оборонних і т. з. Сабанських казарм (рис. 13, 14) у 1873 на розі вул.

Канатної, 23 і Сабанського провулка — зернових складів польського магната *Ієроніма Собанського*; в 80—90-х рр. проводив реконструкцію секцій торговельних рядів Пале-Рояль, прибуткових будинків *Ф. Родоканакі* й аптеки *М. Кестнера* на Катерининській, 5—7; у 1873—1874 рр. перебудував складську будівлю на вул. Грецькій, 48 в Російський театр (рис. 15) [28, 36].

У 1865 р. брав участь у влаштуванні мостової міста із прокладання водостічних труб [11]. Його проекти перемагали в конкурсах (будівля психіатричної лікарні, 1874—1875 рр., інвалідний будинок 1885 р. тощо).

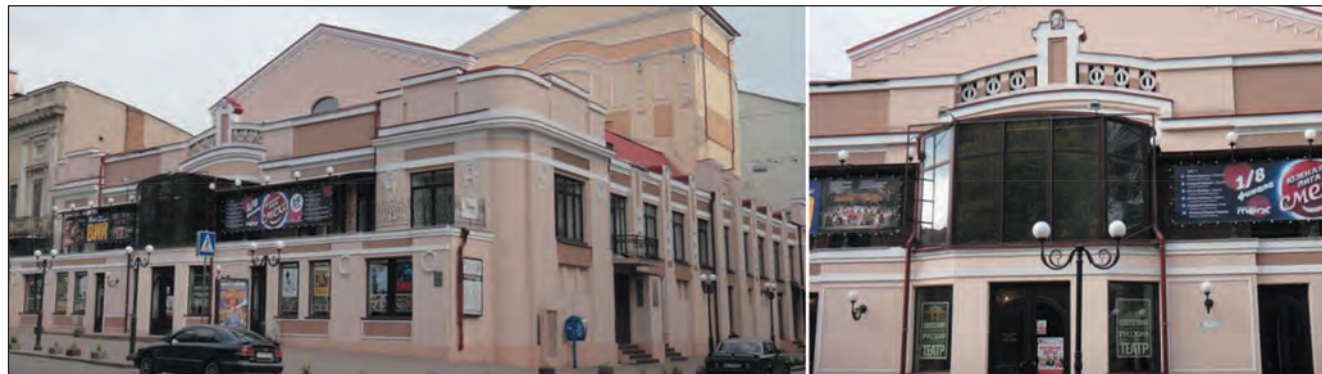

Рис. 15. Російський театр (реконструйований у театр із складської будівлі Ф.В. Гонсіоровським у 1873—1874 рр., вул. Грецька, 48)

Рис. 16. Одеський оперний театр (зведено за участі арх. Ф.В. Гонсіоровського у 1884—1887 рр., пров. Чайковського, 1)

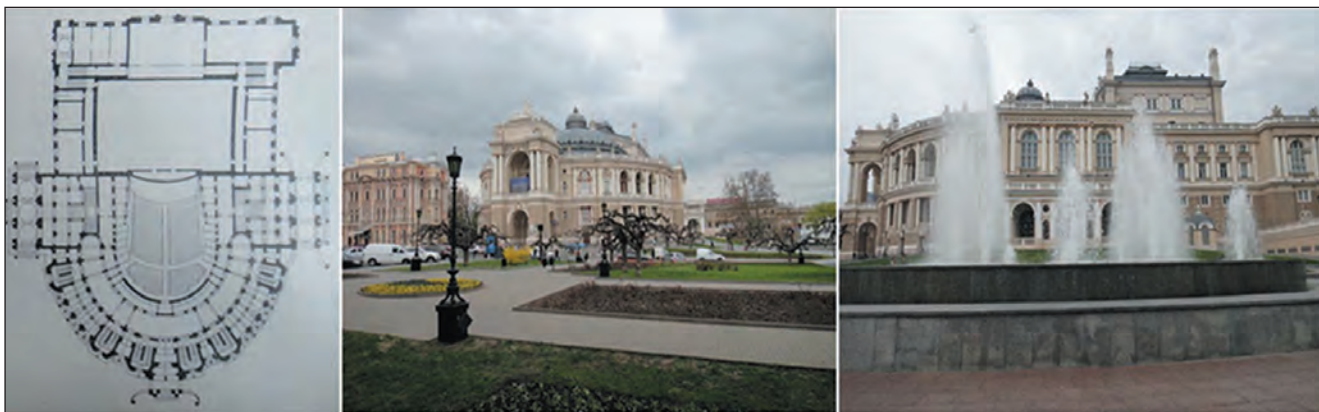

Рис. 17. Одеський оперний театр (план згідно з [19, С. 57])

Зодчий зі світовим ім'ям брав участь і в спорудженні перлини європейської архітектури — будівлі Одеського оперного театру (рис. 16, 17) в стилі віденського бароко в 1884—1887 рр. (після знищення першої будівлі під час пожежі): переможний проект **Ф. Фельнера** і **Г. Гельмера** був незакінченим у деталях, тому завершили і вдосконалили його **О. Бернардацци** (головний архітектор Одеси в той час) разом із **Ф. Гонсіоровським** і **Ю. Дмитренком** [26, 30]. Під час Другої світової війни в 1944 р. будівля була замінована, проте сторож театру — поляк **Вішневський** — знешкодив загрозу [39].

Двоповерховий палац Бжозовських (рис. 18) (вул. Гоголя, 2) був зведений **Ф.В. Гонсіоровським** у 1851—1852 рр. в неоготичному стилі на замовлення шляхтича **Зенона Бжозовського** і належав сім'ї до 1910 р. (у 1910—1920 рр. в ньому жив перський шах, звідки й отримано другу назву “Шахський палац”). Спеціальні сходи ведуть від нього до Приморської вулиці, а з моря відкривається велич старовинного англійського замку з пострілами восьмигранних веж і декоративних шпиль, контуром прямих зубців на парапетах, миготінням прямокутних отворів зі стрілчастими... Сьогодні палац є пам'яткою архітектури [33, С. 41].

Рис. 18. Палац Бжововських («Шахський палац», арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1851—1852 рр., вул. Гоголя, 2)

Рис. 19. Історико-краєзнавчий музей (будинок О.Я. Новікова, арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1876 р., вул. Гаванна, 4)

Будівля історико-краєзнавчого музею (рис. 19) (вул. Гаванна, 4) була зведена в 1876 р. для купця **О. Я. Новікова** і спершу була приватним двоповерховим палацом. В архітектурі переважає стилізаторство (використані форми пізнього Ренесансу).

Ф. Гонсіоровський взявся і за реалізацію сміливого проекту Строганівського мосту (рис. 20) над прірвою Карантинної балки (збудовано в 1862—1863 рр.), який до нього безрезультатно вже намагались спорудити від 1851 р. Проте лише він майстерно розв'язав дуже складну інженерну задачу і зміг з'єднати фактично два мости над глибокими річищами: триароч-

ний над Польським узвозом і двоарочний — над Карантинним (за старою назвою). І нині міст завдовжки 120 м і заввишки 13 м через глибокі річища (над Польським і Деволанівським узвозами) виконує важливу комунікаційну функцію (щоправда, вже реконструйований у XX ст. із використанням залізобетону для опор замість каменю).

Архітектор вдало проектував навчальні будівлі: 6-класне комерційне училище (рис. 21) (1876—1877 рр., вул. Преображенська, 8; нині Одеський державний економічний університет), Олександрівський дитячий притулок (1870-ті рр., вул. Розумовська, 3).

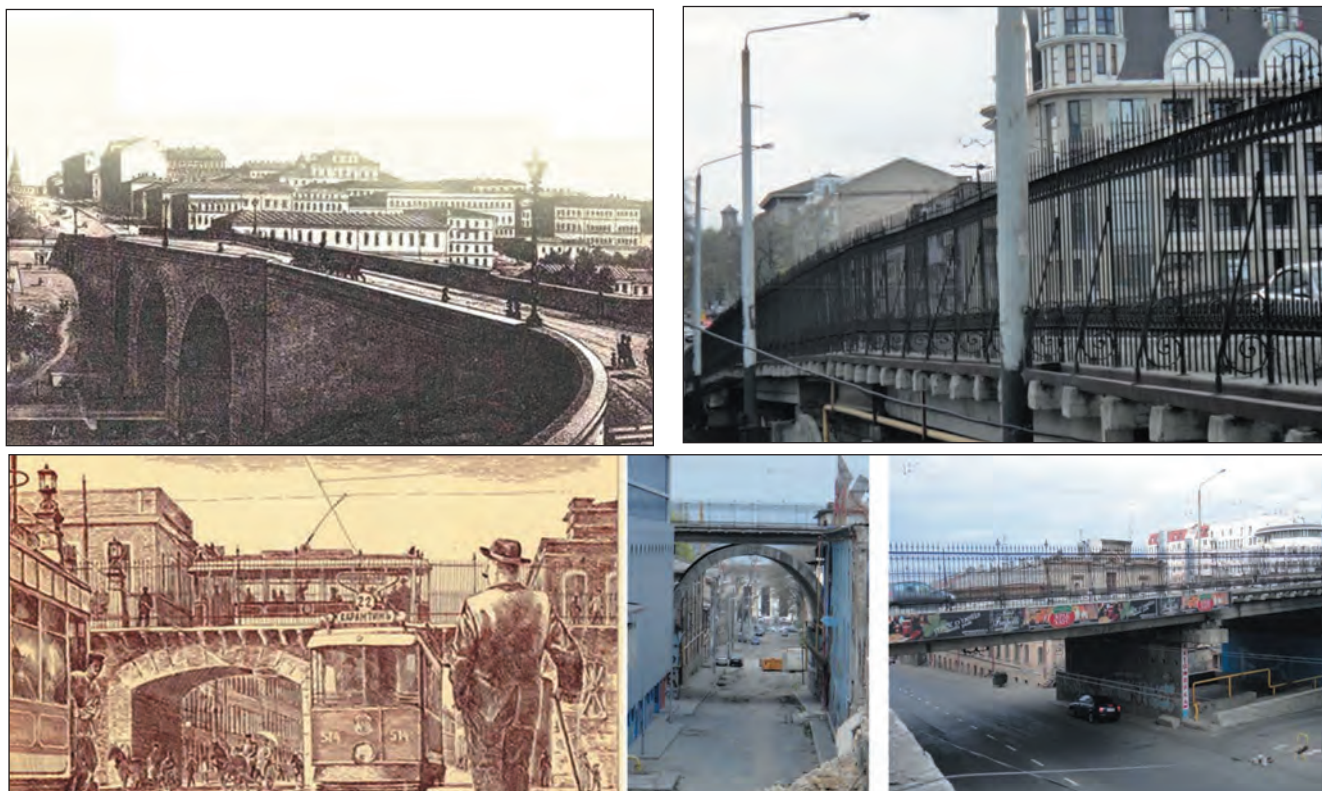

Рис. 20. Строганівський міст (арх. Ф.В. Гонсіоровський об'єднав дві частини мосту, 1862—1863 рр., над Польським і Деволанівським узвозами)

Рис. 21. Будівля міського дівочого училища (арх. М.К. Толвінський, 1890—1892 рр., вул. Старопортофранківська, 32, нині школа № 26) і гравюра корпусу Комерційного училища проекту Ф.В. Гонсіоровського (згідно з [27])

Прикрашають місто прибуткові будинки Ф.В. Гонсіоровського [30]: на Приморському бульварі, 1 (1874—1875 р.), на вулицях Гоголя, 6 (рис. 22) (1878 р.), Пантелеймонівській (1875 р.), Дерибасівській, 17 і 21

(1890 р.), на розі вул. Буніна, 8 і Олеши (рис. 23) (1891 р.) та ін. Побудував багато садиб-палаців, серед яких виділяються палац Рафаловича (рис. 24) (1870 р., на розі вул. Пушкінської, 3 і Дерибасівської; нині

Рис. 22. Прибутковий будинок Вальтуха (арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1878 р., вул. Гоголя, 6)

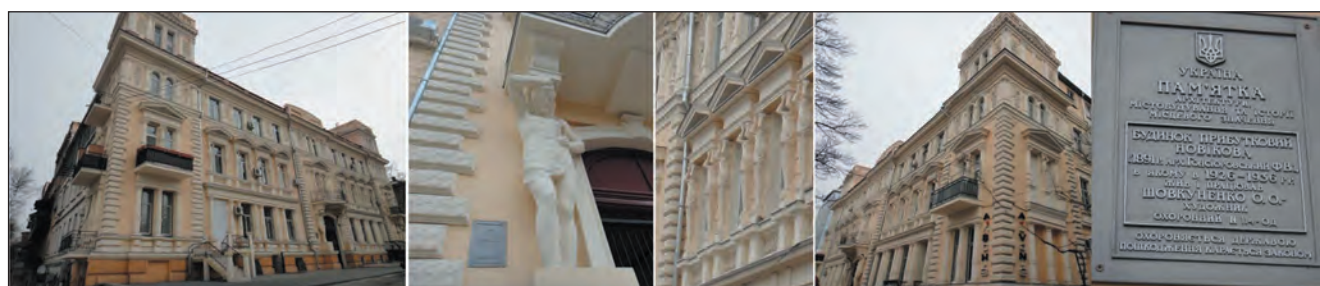

Рис. 23. Прибутковий будинок Новікова (арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1891 р., ріг вул. І.Буніна, 8 і Ю.Олеси

Рис. 24. Палац Рафаловича (арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1870 р., ріг вул. Пушкінської, 3 і Дерибасівської; нині Одеська обласна прокуратура)

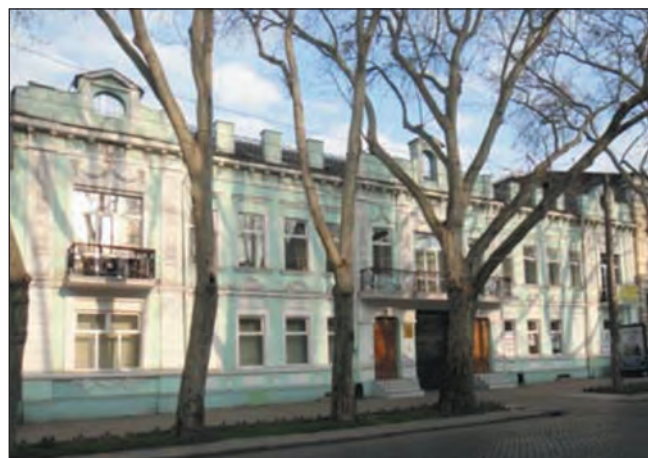

Рис. 25. Будинок Грубера (арх. Ф.В. Гонсіоровський, к. XIX ст., вул. Пушкінська, 25)

Одеська обласна прокуратура), будинок Грубера (рис. 25) (к. XIX ст., вул. Пушкінська, 25), садиби Анатра (рис. 26) (1883—1884 рр., вул. Пушкінська, 27 і на розі вул. Пушкінської, 29 і Єврейської), дачі в районі Французького бульвару і Фонтану (в тому числі власну).

Видатний зодчий, якому Одеса завдячує своїм архітектурним колоритом, покинув місто в 1890 р. через хворобу.

Микола Костянтинович Толвінський (Mikołaj Tołwiński, 1857—1924), один із головних архітекторів Одеси і найвидатніших архітекторів України, жив і працював у рідному місті від 1889 р. [17, 29] (в Одесі побудував понад 20 будівель). Майстер польського походження зарекомендував себе як ерудований винахідливий інженер, переможець архітектурних конкурсів, а зрештою, і майстерний педагог. Оразу прославився завдяки численним громадським будівлям,

Рис. 26. Садиби Анатра (арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1883—1884 рр., вул. Пушкінська, 27 та ріг вул. Пушкінської, 29 і Єврейської)

Рис. 27. Садиба Франца (арх. М.К. Толвінський, 1887 р., вул. Пастера, 28)

Рис. 28. Адміністративні будівлі Одеського залізничного вокзалу (арх. М.К. Толвінський, 1900-ті рр.)

зведеним до 100-річчя Одеси. Бувував переважно в неоренесансному, неокласичному, неороманському й неоготичному стилях [35, С. 466, 467]; його витвори вирізнялись підкресленою парадністю [16, С. 403]. Активно працював і перемагав у всеросійських творчих конкурсах. Від 1895 р. призначений архітектором Новоросійського університету (нині Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова).

За перші кілька років будує оригінальні житлові будинки в центрі міста (на вул. Канатній, Французькому бульварі тощо), садибу Франца (рис. 27) (1887 р., вул. Пастера, 28) [29]. Також працював над реконструкцією, ремонтом, перебудовою (наприклад, 2-

поверхового будинку Іжицького на Польському узвозі, 1891 р. [35]). У 1891 р. М.К. Толвінський реконструював Палац Потоцьких під потреби музею витончених мистецтв.

В останнє десятиліття XIX ст. побудував презентабельні адміністративні будівлі, які завершили композицію привокзальної площі Одеського залізничного вокзалу (рис. 28); пізніше звів чимало адміністративних, лікувальних будівель, а також значну кількість садиб і житлових будівель за приватними замовленнями [35, 39].

Розробив проекти низки будівель навчального призначення (прототипом для деяких слугував корпус

Рис. 29. Будівля міського дівочого училища (арх. М.К. Толвінський, 1890—1892 рр., вул. Старопортофранківська, 32, нині школа №26) і гравюра корпусу Комерційного училища проекту Ф.В. Гонсіоровського (згідно з [27])

Рис. 30. Корпус фізико-хімічного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (1897—1898 рр., арх. М.К. Толвінський, вул. Пастера, 27)

Рис. 31. Корпус юридичного та історичного факультету з бібліотекою Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова (1899—1902 рр., арх. М.К. Толвінський, ріг вул. Преображенської, 28 і міського саду)

комерційного училища Ф.В. Гонсіоровського [27] — функціонально і архітектурно детально спланований витвір мистецтва): у змішаному стилі (готично-мавританському [16, С. 403]) будівлі міського дівочого (рис. 29), ремісничого і шестикласного училищ (1890—1892 рр., вул. Старопортофранківська), комплекс школи-інтернату для Товариства школи садівництва (1886—1888 рр., Малий Фонтан), будівлю для Вищих жіночих курсів (к. XIX ст., вул. Торгова, 15),

корпуси Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова: фізико-хімічного факультету (рис. 30) (1897—1898 рр., вул. Пастера, 27), юридичного та історичного факультету з бібліотекою (рис. 31) (1899—1902 рр., на розі вул. Преображенської, 28 та міського саду), ансамбль медичного факультету (1897—1902 рр., клініки на вул. Пастера, 7—9 і Ольгіївській).

Рис. 32. Одеська здравниця “Куюльник” (арх. М.К. Толвінський, 1890—1892 рр.)

Рис. 33. Громадська бібліотека і музей (арх. Ф.В. Гонсіоровський і М.К. Толвінський, 1896—1897, вул. Ланжеронівська, 4; нині Одеський археологічний музей НАН України)

Рис. 34. Дешеві “Павловські будинки” (арх. Ф.В. Гонсіоровський і М.К. Толвінський, 1885—1892 рр., ріг вул. Канатної, 81 та Італійського бульвару)

На рубежі XIX—XX ст. одеська здравниця “Куяльник” (рис. 32) стає однією з найкращих в тодішній Європі, завдяки природним властивостям і дуже вдалий реалізації проекту М.К. Толвінським: у 1890—1892 рр. архітектор побудував комплекс курорту в неомавританському стилі [16, С. 403; 34, С. 122—124], передбачивши в лікувальному корпусі цокольну частину для складних систем подачі лікувальних грязей і підігрітої в автономній котельні води. Оригінальне компонування будівлі лікувального корпусу складається з чотирьох павільйонів, з’єднаних між собою особливими критими галереями зі сквером посередині [9, 14, 24].

У 1900 р. [35], після обрання професором кафедри архітектури Варшавського політехнічного інституту, М.К. Толвінський переїхав до Польщі [29, 35, 39], де створив власну архітектурну школу. По смерті залишив сина *Тадеуша*, який став видатним зодчим у Польщі.

Спільно Ф.В. Гонсіоровський і М.К. Толвінський звели будівлю Громадської бібліотеки і музею (рис. 33) за проектом Ф.В. Гонсіоровського (1896—1897, вул. Ланжеронівська, 4) [16, С. 413]. Ліве крило будівлі було відведено музею та спільноті історії і старовини, заснованому в 1825 р., одному з найстарших музеїв СРСР [19, С. 28] (нині Одеський археологічний

музей НАН України) [1, 30, 35]. Фасад у неокласичному стилі гармонійно вписався в ансамбль навколишніх будівель перших зодчих Одеси. Музей є одним із найкращих витворів Ф. Гонсіоровського і міститься у всіх переліках пам’яток архітектури Одеси.

Дешеві “Павловські будинки” (рис. 34) (1885—1887 рр., на розі вул. Канатної, 81 та Італійського бульвару) — один із найперших в Україні комплексів, що складався з триповерхових будівель, побудований талановитими зодчими за індивідуальним проектом з метою вирішення проблем масового житла для малозабезпечених [30, 34—36]. Будівлі з дешевими квартирами, в яких мали можливість жити мешканці й гості міста, спроектовані за індивідуальним проектом, мають неповторний фасадний декор, мармурові сходові площадки, напівциркульні вікна для освітлення під’їздів. *Павло Захарович Ямчитський* — одеський службовець і альтруїстичний меценат польського походження, домовласник (володів будинком на вул. Рішельєвській, 8). На сорок років переживши своїх дружину й доньку, заповів побудувати, на залишені ним кошти, будівлю з дешевими квартирами для мешкання порядних працюючих громадян міста, яка б належала Одесі й носила його ім’я. Ф.В. Гонсіоровський спроектував і побудував найбільший на той час житловий комплекс в Одесі (почав будівництво в 1885—1887 рр.),

Рис. 35. Готель “Пасаж” (арх. Л.Л. Влодек, 1898—1899 рр., ріг вул. Дерибасівської, 33 і Преображенської, 34)

М.К. Толвінський завершив будівництво ансамблю (в 1892 р.). З боку вул. Канатної залишилась табличка з прізвищем архітектора Ф.В. Гонсіоровського і роками побудови. В листопаді 1893 р. 5 % мешканців будинку проживали безкоштовно. Тоді ж було організовано безкоштовне базове лікування і навчання для дітей.

Сьогодні будівлі єдиного архітектурного ансамблю є житловими, створюють неповторний колорит старої Одеси і є пам'яткою архітектури місцевого значення.

Лев Львович Влодек (Lew Wlodek, 1842 р. — після 1913 р. [23, С. 401]) народився в Житомирі, закінчив Петербурзьке будівельне училище і був направлений до Одеського будівельного комітету в 1864 р. Під керівництвом досвічених інженерів **В. Августиновича** і **М. Починського** [35] досліджував залізобетонні конструкції і керував двома бетонними заводами [6, С. 62—63], а відтак, став піонером успішного будівництва за новими технологіями, поєднуючи бетонні шви з цегляними (перші в Одесі бетонні фундаменти побудував у готелях “Пасаж” і “Велика Московська”, новому Римо-католицького соборі на Молдаванці). У 80—90-х рр. був відомим в Одесі архітектором, у 1893 р. за великий обсяг і якість проведених серйозних робіт

здобув звання інженера-архітектора. Загалом звів понад 30 будівель у місті [17]. Проявив себе як майстер “живописного” модерну [16, С. 408].

Готель “Пасаж” (рис. 35, 36) (1898—1899 рр., на розі вул. Дерибасівської, 33 і Преображенської, 34) — унікальна будівля найкращого європейського зразка [16, С. 411], з оригінальною скульптурною групою (яка не збереглась у первинному вигляді через пожежу 31.10.1901), обладнана відповідно до найсучасніших стандартів того часу (паровим опаленням, телефонами, ліфтом, власною електростанцією) [20, 21]. “Пасаж” став також новим типом торговельного центру, оскільки перші поверхи вже у проєкті було передбачено облаштувати для торгівлі, а не перебудовувати з торговельних рядів, як прийнято було в Одесі раніше. Під галереєю є спеціальний поверх із приміщеннями і рейками для сполучення зі складами.

Готель “Велика Московська” (рис. 37) (1901—1904 рр., вул. Дерибасівська, 29) був спроектований **Л. Влодеком** (за участі **Т. Л. Фішеля** для створення вишуканої ліпнини) у найкращих канонах віденського сецесіону в стилі “живописного” модерну (на відміну від низки пізніших будівель в Одесі в стилі “суворого” модерну) [21]: різноманітне ліплення прикрашало фасад і дах (жіночі маски, гірлянди екзотичних рослин і

Рис. 36. Готель "Пасаж" (арх. Л.Л.Влодек, 1898—1899 рр., рiг вул. Дерибасівської, 33 і Преображенської, 34)

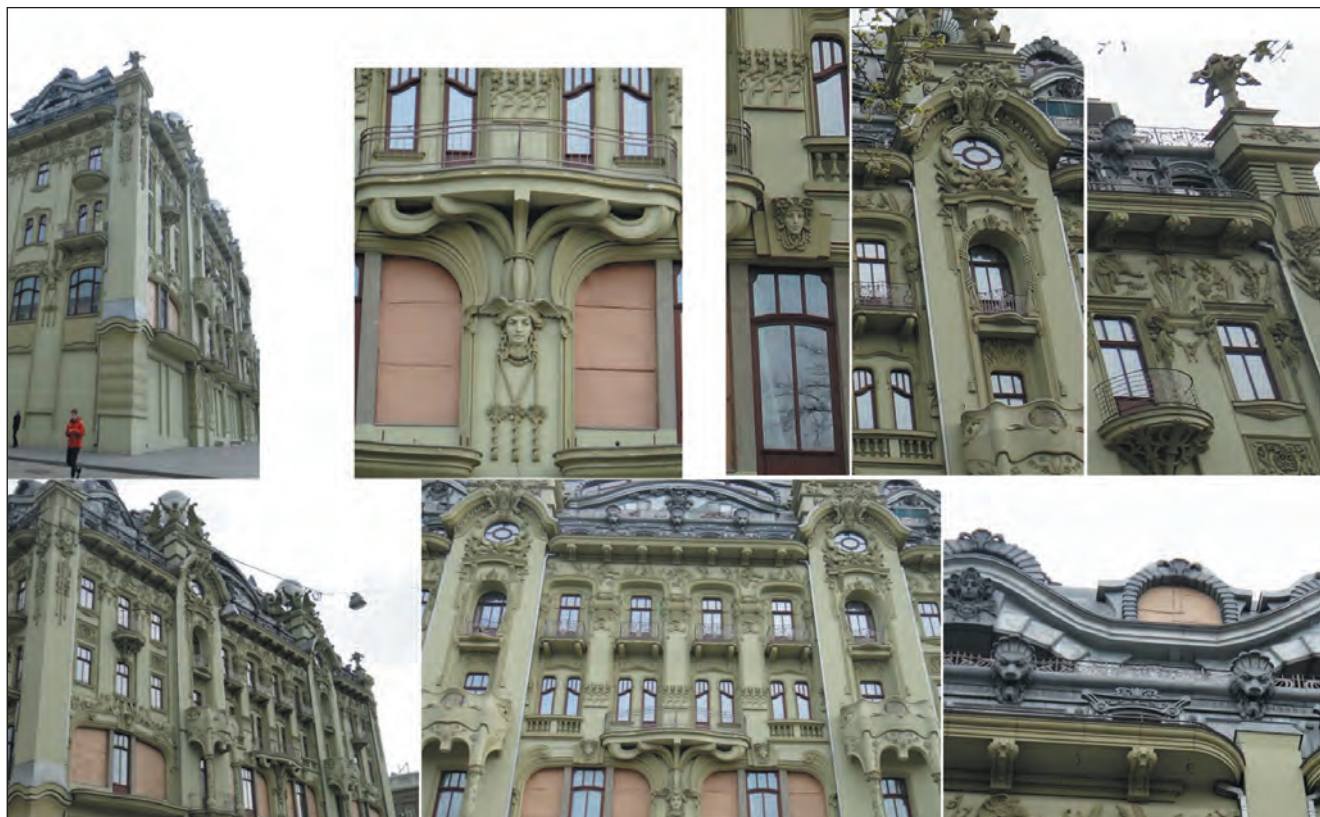

Рис. 37. Готель "Велика Московська" (арх. Л.Л. Влодек, 1901—1904 рр., вул. Дерибасівська, 29)

грифонів, які підтримували своїми крилами крихкі скляні шари — останні не збереглися). Багатство декоративних форм готелів вражають уяву, а самі будівлі вдало вписалися в архітектурний ансамбль кварталу, хоч і виділялись вигадливою стилізованістю форм, кількістю поверхів, масштабністю і величністю.

У 1900—1901 рр. *Л. Влодек* і *С. Ландесман* побудували прибутковий будинок (вул. Гоголя, 5—7), відомий нині як "Будинок з атлантами" (рис. 38), яким володіла сім'я *Скадовських* (вони породичалися з *Фальц-Фейнами*, чиїм ім'ям також називають будинок) [37]. Незвичайна скульптурна група будинку —

Рис. 38. “Будинок з атлантами” (арх. Л.Л. Влодек, 1900—1901 рр. Гоголя, 5—7)

Рис. 39. Прибутковий будинок Р. Аудерського-М. Крижановського (арх. Л.Л. Влодек, 1900 р., вул. Маразієвська, 54)

Атланти (робот скульптора *Т. Фішеля*) — сьогодні стала офіційною емблемою Всесвітнього клубу одеситів.

У 1900 р. зодчим був побудований прибутковий будинок Р. Аудерського—М. Крижановського (рис. 39)

(вул. Маразієвська, 54): цікава архітектура будівлі з єдиним маскаронем привертала увагу кінематографістів і не раз з’являлась у фільмах [21]. Також одними з найкращих вважаються [20, 21, 35] витвори майстра в стилях італійського і голландського бароко:

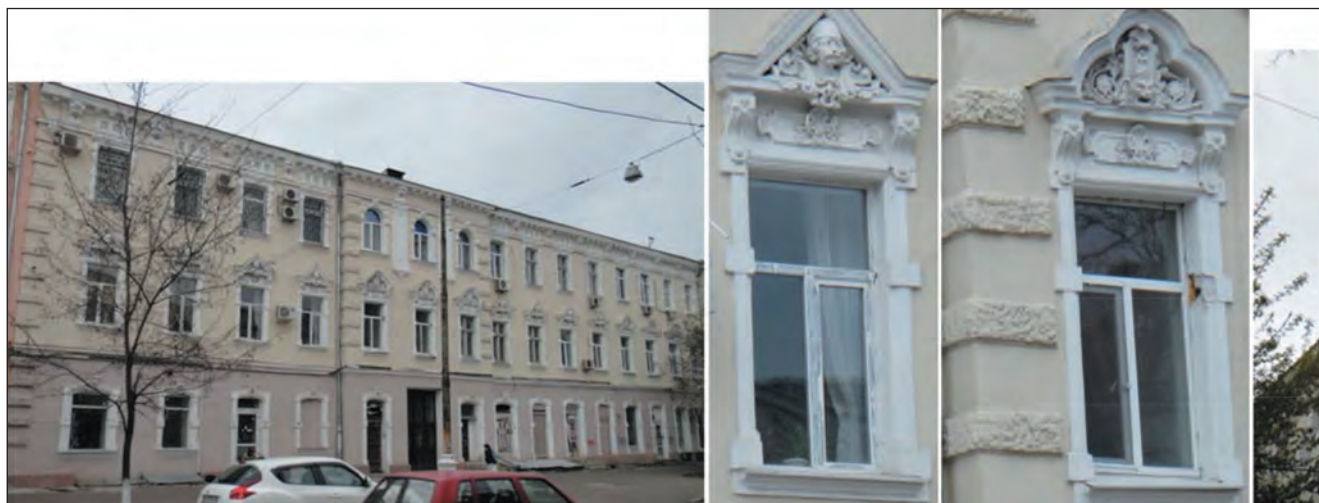

Рис. 40. Прибуткові будинки Інбера (1870-ті рр.) і Дур'яна (1880-ті рр.) — пізніше готелі “Савой” і “Вікторія”, відповідно. Арх. Л.Л. Влодек

Рис. 41. Садиба Пташнікова (арх. Л.Л. Влодек, 1890 р., вул. Канатна, 35)

прибуткові будинки *Інбера* — пізніше готель “Савой” (рис. 40) (1870-ті рр., вул. Пастера, 31), *Дур'яна* — пізніше готель “Вікторія” з паровою пекарнею (1880-ті рр., вул. Пастера, 31), садиби Пташнікова (рис. 41) (1890 р., вул. Канатна, 35) і відомого хліботорговця Менделевича (рис. 42) (1890-ті рр., вул. Маразліївська, 18) та інші.

Важливими роботами (самостійними і в співавторстві) були житлові і промислові будівлі [20—21, 28—29, 35—36]: притулок для злидених (1883 р., вул. Чорноморського Козацтва, 4), Будинок Товариства піклування про злидених студентів (1890 р., вул. Мечникова, 4), великий комплекс монументального тюремного замку (1891—1894 рр., Люстдорфська дорога, 9) — одна з архітектурних атракцій Одеси кінця XIX ст.; а також цирк Санценбахера (рис. 43) (1894 р.; у 1899 р. — добудова, вул. Коблевська, 25), притулок для сліпих

Рис. 42. Будинок Менделевича (арх. Л.Л. Влодек, 1909 р., вул. Маразліївська, 28)

Рис. 43. Цирк (арх. Л.Л. Влодек, 1894 р. і добудовано у 1899 р., вул. Коблевська, 25)

(1900 р., Французький бульвар, 44), оригінальний архітектурний ансамбль насосної станції “Чумка”, побудований при налаштуванні водогону Дністер—Одеса (1880—1890 рр.).

Багато й плідно будував за приватними замовленнями: створив низку будинків на вул. Преображенській (на розі вул. Єлісаветинської, Жуковського, Херсонської), маєтки на замовлення домовласників (на вул. Канатній, Пушкінській, Л. Качинського — ос-

танний з краном на кожному поверсі дворової галереї, що було небаченою розкішшю в XIX ст.). Серед його творів — будівля школи торговельного мореплавства (рис. 44) (1904 р., вул. Канатна, 8), яка стала зразком неоренесансу [20], будівлі на вул. Княжеській, 4 (1892—1895 рр.) і рятувальної станції (1899 р., Чорноморка), шпиталь для сліпих (1900 р., Французький бульвар), власний будинок митця (рис. 45) (1896 р., вул. Новосельського, 79) [36, 40] тощо.

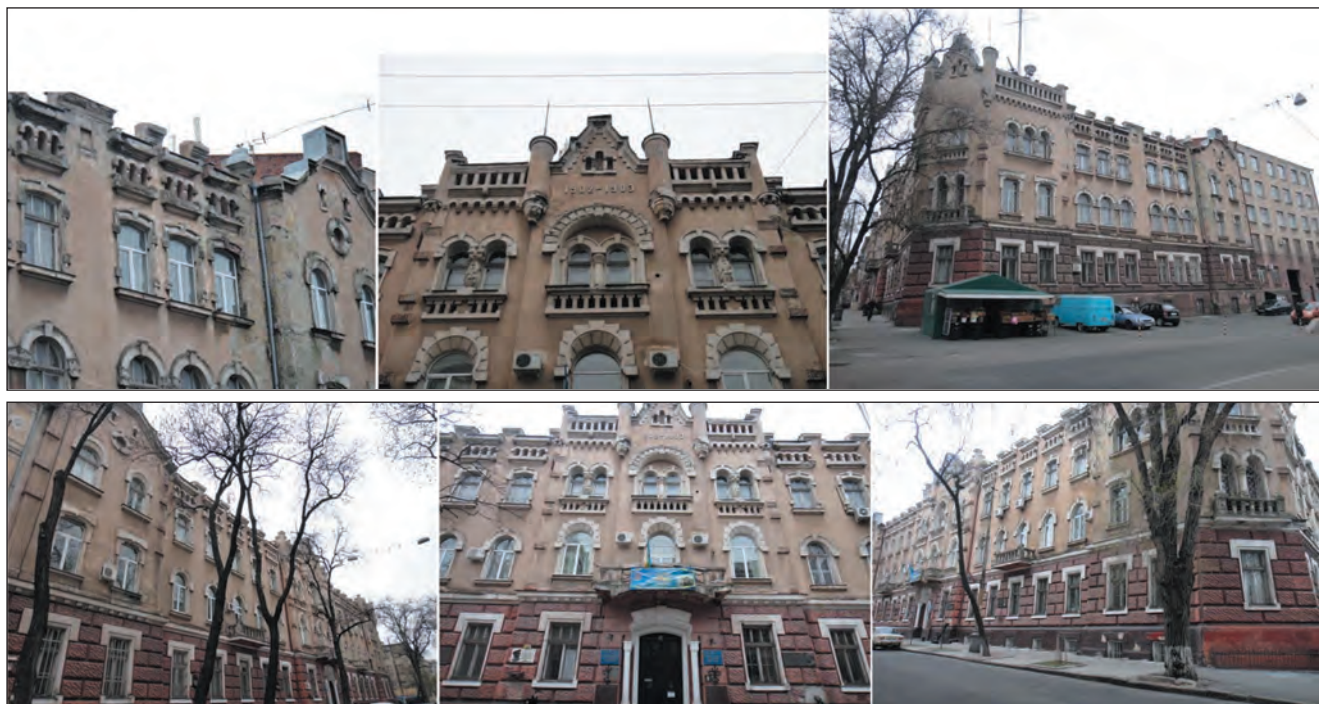

Рис. 44. Будівля школи торговельного мореплавства (арх. Л.Л. Влодек, 1904р., вул. Канатна, 8)

Рис. 45. Особняк архітектора Лева Львовича Влодека, побудований за власним проектом (1896 р., вул. Новосельського, 79)

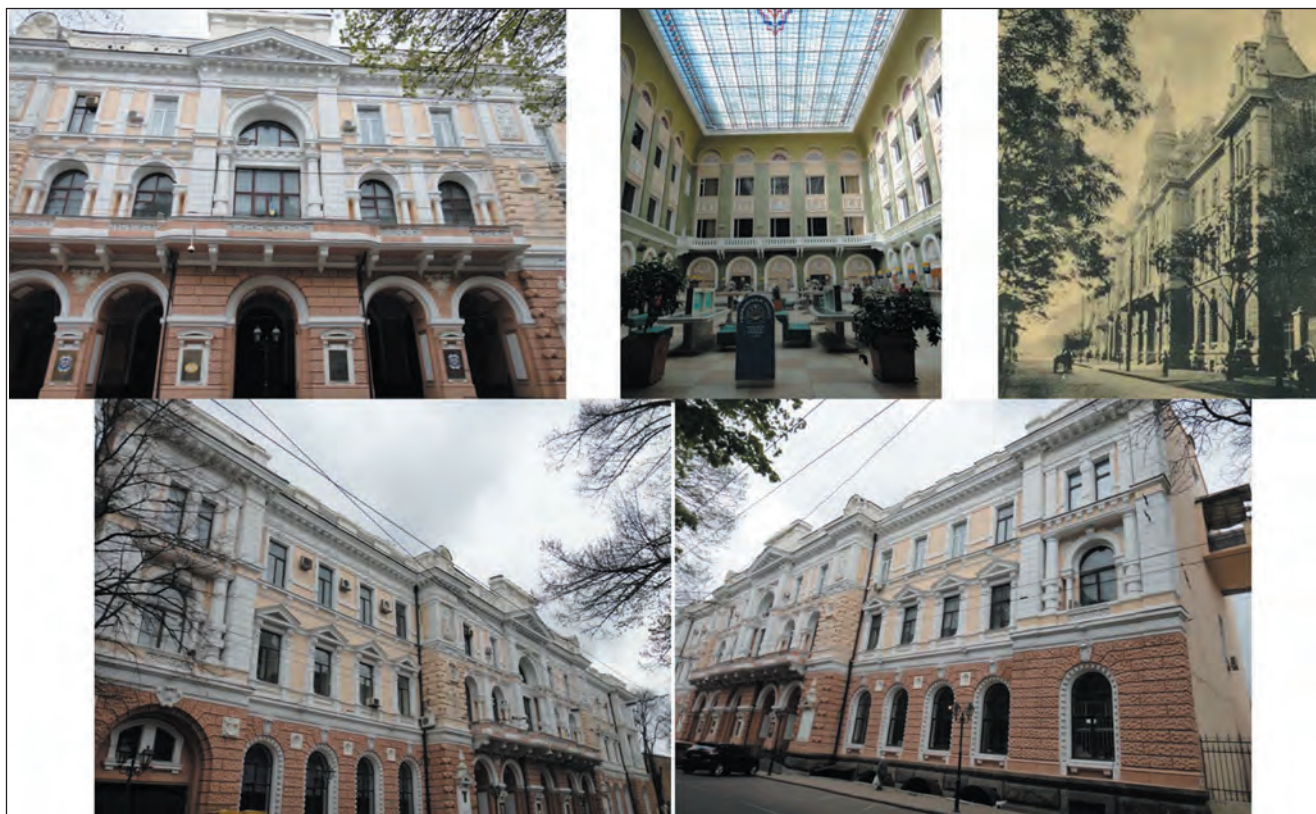

Рис. 46. Одеський головпоштамт (арх. В.О. Домбровський брав участь у розробленні ескізного проекту і керував спорудженням, 1892 р., вул. Садова, 10)

Винахідливий працьовитий зодчий виконував роботи з будівництва Одеського порту [6, С. 62], проектував трамвайні депо й очисні склади, брав активну участь в архітектурному житті Південної Пальміри.

Владислав Олександрович Домбровський (*Władysław Dąbrowski*, 1854 — після 1916) від 1890 р. до початку XX ст. жив в Одесі і брав активну участь у житловій забудові міста [29, 35]. Його роботами (переважно у формах неоренесансу, неobaroko і неоготики [35, С. 466, 467]) були здебільшого прибуткові будинки (від 1893 р. в центрі міста), але крім того: брав участь в розробленні ескізного проекту Одеського головпоштамту (рис. 46) (1892 р., вул. Садова, 10) і керував його спорудженням; перебудував Бульварну поліцейську дільницю (1899 р., на розі вул. Преображенської, 46 і Буніна, 41), спроектував і звів великий лікарняний комплекс на Слобідці (1900—1904 рр., вул. Академіка Воробйова, 5 — нині Міська клінічна лікарня № 11 [17, 29]).

Валеріан Куликовський (*Walerian Kulikowski*, 1835—1910) з міста Вільнюса, як і більшість відомих зодчих того часу, закінчив Петербурзьке будівельне училище [35, 40]. В Одесі працював недовго, та залишив по собі пасажирську споруду на Куяльницькому лимані (1890-ті рр.), Червоні (нові) пакгаузи навпроти Карантинного молу в морському порту (1896 р.), прибутковий будинок *Е.Г. Гарріса*.

Архітектор польського походження **Цезар Едуардович Зелінський** (*Cesar Zelinski*) наприкінці XIX — початку XX ст. виконував в Одесі приватні замовлення [35]; працював у стилях неоренесансу, неobaroko і

модерну. Найкращими роботами дослідники вважають чайну фабрику з цікавою ліпниною (рис. 49) (на розі Троїцької, 11 і Канатної), яку спроектував у 1892 р. для “короля чаю в Росії” Вульфа Висоцького [20, 36], а також деякі прибуткові будинки (побудовані в 1887 р. на вул. Осипова, 22 (рис. 47), у 1891 р. на вул. Олеші, 6). Здебільшого в 90-х будував прибуткові будинки у спрощено-геометричному стилі модерн: у 1892 р. (Троїцька, 5), у 1894 р. (Серова, 37 (рис. 48)) тощо; вже можна явно прослідкувати тенденцію до індустріалізації та уніфікації.

Слід відзначити, що зодчество саме XIX ст. стало вирішальним для історичного архітектурного образу Одеси як південної столиці, оскільки в подальшому будівлі в лаконічному стилі раціонального модерну зводились інженерами все більше, і сьогодні становлять 20% наявних будівель в історичній частині міста.

Кількість католицького населення в Одесі завжди була значною (спочатку навіть визначальною): у 1873 р. в Одесі проживало близько 6 000 поляків, в 1892 р. — 13 911, в 1897 р. — 17 395, перед I світовою війною — 25 000—30 000, у 2001р. — (2,1 тис., або 0,2%). Сьогодні відчутти дух Польщі в Одесі можна завдяки культовим спорудам: у місті є три діючі костели, де регулярно проходять служби польською, українською і російською мовами.

Монументальна будівля Римо-католицького костелу Успіння Пресвятої Богородиці Диви Марії (рис. 50) зведена за ініціативи польських і німецьких католиків відомим майстром **Ф.В. Гонсіоровським** (1848—1853 рр., вул. Катерининська, 33) за проектом

Ф.О. Моранді в романо-готичному стилі [30]. Вміщує близько двох тисяч прихожан.

Будівництво першого католицького костелу в Одесі було заплановане ще від початку XIX ст., про що згадує **Аполоній Олександрович Скальковський** у фундаментальній праці з історії Одеси [32].

Костел Святого Апостола Петра (рис. 51) (1912—1913 рр., вул. Гаванна, 5) був побудований майже без прикрас у стилі італійського бароко **О.В. Вассалем** із знатного французького роду на власній землі на гро-

ші власні і прихожан-католиків із вельможних сімей [28, 36].

Невеличкий затишний храм (площею 312 м²) спочатку побудували як каплицю для моряків-католиків, оскільки він розміщений зовсім поруч із портом — а їхнім заступником є Святий Петро. В радянські часи цей костел був єдиним діючим для католиків усього півдня України [39]. Від 1958 р. і до кінця життя (2003) в Одесі жив пастир із Польщі **Тадеуш Хонне** (селезіанець), який дуже багато зробив для

Рис. 47. Прибутковий будинок Лузанова (арх. Ц.Е. Зелинський, 1887 р., вул. Осипова, 22)

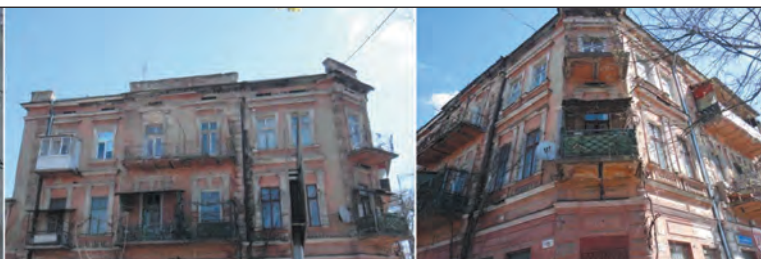

Рис. 48. Прибутковий будинок Тер-Степанова (арх. Ц.Е. Зелинський, 1894 р., вул. Серова, 37)

Рис. 49. Чайна фабрика Вульфа Висоцького (арх. Ц.Е. Зелинський, 1892 р., ріг вул. Троїцької, 11 і Канатної)

Рис. 50. Римокатолицький Костел Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії (арх. Ф.В. Гонсіоровський, 1848—1853 рр., вул. Катерининська, 33)

костелу і католицької спільноти в цілому. Нині будівля належить релігійній спільноті Римо-католицької церкви.

Л.Л. Влодек у співавторстві з **В. Домбровським** створив Римо-католицький костел Св. Климента (рис. 52) на Молдаванці (1895 р., вул. Балківська, 209), який у 1911 р. переїхав до Москви [35]; у 1936 р. будівлю було підірвано [39]. Це єдиний костел, який відомий архітектор і мистецтвознавець **Г.В. Барановський** згадав у фундаментальній архітектурній енциклопедії 1895 р. [5, С. 311]. Після 1991 р. храм було відбудовано, і нині він є місцеперебуванням ордена паллотинів.

Окрім будівель та споруд різного призначення, які в минулому належали польським дворянам або були ними побудовані, сьогодні в Одесі про Польщу нагадують пам'ятники польському лінгвісту **Л. Заменгофу** (рис. 53) (вул. Дерибасівська, 3) і **А. Міцкевичу** (рис. 54, 55) (Олександрівський просп.).

Сучасне Одеське відділення спілки поляків в Україні ім. А. Міцкевича (рис. 56), (1991 р., Олександрівський просп., 6) є нащадком Католицького товариства благодійності, яке на п. ХХ ст. займалось організацією дешевої кухні, літніх таборів для дітей, інтернату тощо [40]. Товариство на чолі зі славетним фармацевтом **Антонієм Гасевським** діяло від 1882 р.; у

Рис. 51. Костел Святого Апостола Петра (1912—1913 рр., вул. Гаванна, 5)

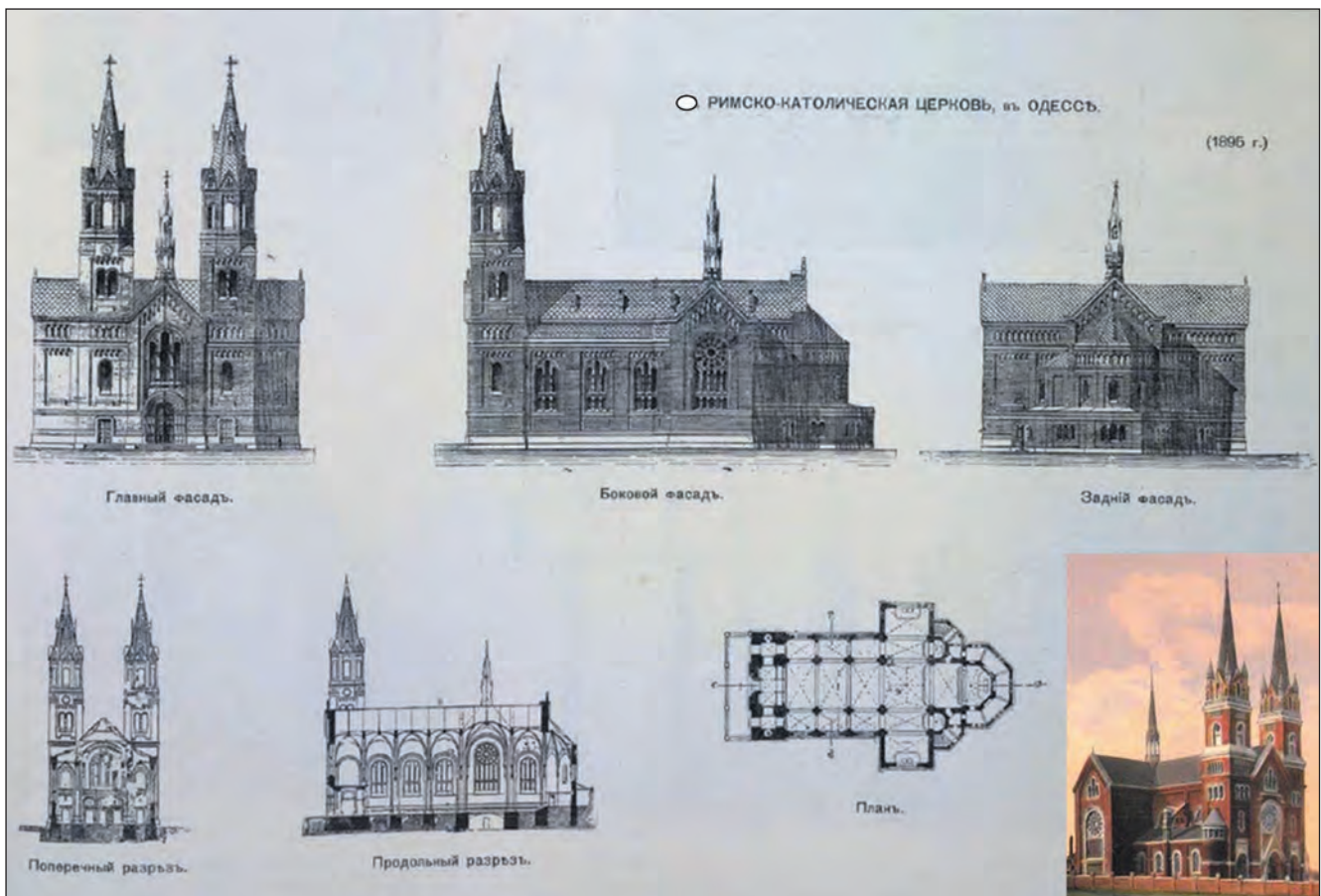

Рис. 52. Римо-католицький костел Св. Климента (1895 р., вул. Балківська, 209) [5, №.62, С. 311]

1910—1911 рр. на кошти одеських поляків товариства “Дім Польський” головою *О.М. Поповським* (за участі *К.Й. Рутковського*, *П.Е. Кржечковської* та ін.) було зведено однойменну будівлю (рис. 57) із власними залом і бібліотекою з метою проведення культурно-освітніх заходів для польського населення Одеси (на розі вул. Градоначальницької, 1 і 10 квітня).

Архітектурний пейзаж сучасного міста прикрашають вулиці, названі на честь видатних поляків. Польською вулицею і узвозом до Карантинної гавані біля моря закінчувався великий чумацький шлях від Подолії — сучасної Вінницької обл. — до Чорного моря (т.ч. в перші роки існування Одеси сформувалась окрема група кварталів поляків за етнічною і національною приналежністю). Варто відзначити впливових польських землевласників *Станіслава Потоцького*, *Генриха Липковського* і *Йосипа Ярошинського* [32]: вони розмістили вздовж Польської вулиці величезні амбари для зберігання та сушіння зерна, які простим жителям Одеси здавались розкішними садибами класичної архітектури. Софіївська і Ольгіївська вулиці названі на честь чарівної дружини *Станіслава Потоцького Софії* та їхньої доньки, Єлісаветинська — в пам'ять про *Єлісавету Воронцову (Ельжбету Ксав'єрєвну)*, доньку брацлавського каштеляна *Петра Браницького*, одну з найзаможніших польських спадкоємиць). Частина Польської вулиці (між вул. Буніна і Дерibasівською) у 2010 р. перейменовано на згадку про *Леха Качинського*. Вулиця Колонтаєвська названа за ім'ям відомого домовласника *Єгора Івановича Колонтаєва* (який був чиновником при *М.С. Воронцові*, директором Міського театру і наглядачем Одесь-

кого порту), із шляхетного польського роду *Kollataj* [10]; також варто згадати вул. Понятовського (на честь останнього польського короля *Станіслава Августа Понятовського*), провулок Собанський (поруч із хлібними складами *Ієроніма Собанського*) тощо.

Отже, завдяки вдалому географічному положенню, економічним перспективам, навіть незважаючи на брак найнеобхідніших матеріалів (питної води, лісу для будівництва тощо) Північне Причорномор'я у XIX ст. притягувало заможних польських шляхтичів, зусиллями яких було розвинуто міжнародну економіку і внутрішній ринок міста, зведено ледве не всю центральну частину Одеси. А зрештою, почали залучатись і талановиті зодчі-поляки, філігранно зводячи монументальні витвори мистецтва, які й сьогодні випромінюють неповторний аромат свободи і вишуканості, культури і пишноти, сонячної щедрості перлини Чорного моря. ■

Рис. 53. Пам'ятник Л.Заменгофу (вул. Дерibasівська, 3)
“Kreinto de Esperanto. Л.Л.Заменгоф. Автор языка
Эсперанто. Скульптор Н.В.Блажков”

Рис. 54. Пам'ятник А. Міцкевичу
(Олександрівський просп.)

Рис. 55. Пам'ятник А. Міцкевичу (Олександрівський просп.) “Польському поету-романтику Адаму Мицкевичу. Одессити”

Рис. 56. Одеське відділення спілки поляків в Україні ім. А. Міцкевича (1991 р., Олександрівський просп., 6)

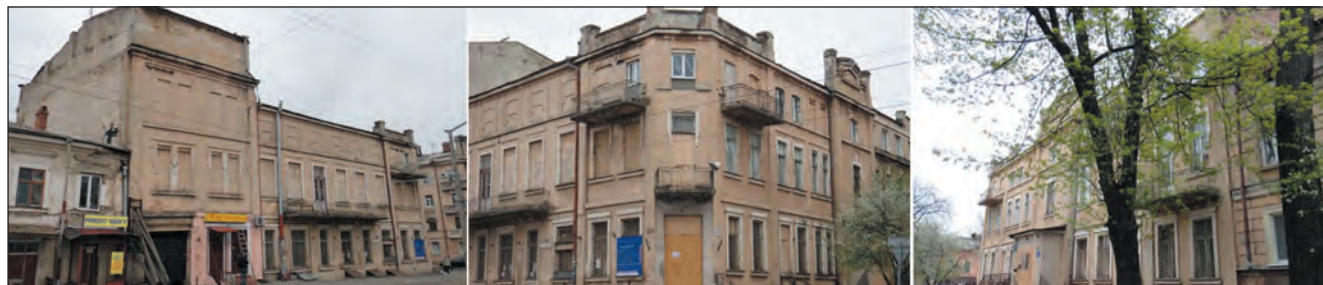

Рис. 57. “Дім Польський” (1910—1911 рр., ріг вул. Градоначальницької, 1 і 10 квітня; нині Методичний центр художньо-естетичного виховання дітей та молоді при ПНПУ ім. К.Д. Ушинського)

Література

1. **Александров Р.** Археологический музей // Вечерняя Одесса. — 1982. — 3 апреля. — С. 4.
2. **Александров Р.** Редакция газеты “Морьяк” // Вечерняя Одесса. — 1985. — 23 марта. — С. 4.
3. Аптека Гаевского // “Промышленное обозрение”, февраль № 1 (12) 2009 (С. 75) — апрель № 2 (13) 2009 (С. 63). [Электронный ресурс] Режим доступа: http://archive.promoboz.com/n1_12/75.pdf
4. Архитекторы, создававшие ансамбль Итальянской-Пушкинской: [список архитекторов] // История ул. Пушкинской. Прил. к Одесскому календарю 2012—2013. — О.: “Пласке”, 2012. — С. 6.
5. **Барановский Г.В.** Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века: Т. 1. Архитектура исповеданий. — СПб.: Редакция журнала “Строитель”, 1902. — XX + 500 с. // Римско-католическая церковь в Одессе №62; С. 311.
6. **Барановский Г.В.** Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (Строительного училища). 1842—1892 / Сост. инж. Г.В.Барановский. Издание Института Гражданских Инженеров. СПб.: Типо-литография К.Л. Пентковского. — 1893. — 429 с.
7. **Береславская Ю.** Последний приют В. П. Скаржинского [Текст] / Ю.Береславская // Рідне Прибужжя. — 2012. — № 11 (15 березня). — С. 7.
8. **Гаврилов Ю.** Поляки на черном море // Одесские известия. 26.05.2005. [Электронный ресурс] URL: <http://izvestiya.odessa.ua/ru/2005/05/26/polyaki-na-chernom-more>
9. Грязелечебное заведение на Куяльницком (Андреевском) лимане близ Одессы // Зодчий. — 1892. № 11, 12. — С. 84, 85.
10. **Губарь О.** 101 Вопрос об Одессе Вопрос № 33: Какой одесский дом любил В.В. Кандинский?// “Тиква”-“Ор Самеах”. — 26.07.2006. — № 525 (30). — С. 8.
11. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). — Ф.1. — Оп.16. — Спр. 165 “По жалобе архитектора Гонсиоровского на поверенного дома Фурнеса и К.В. Чарлтона за отстранение его от работ по проведению водосточных труб в Одессе”. 2 декабря 1865 г. — 16 арк.
12. ДАОО. — Ф.4 — Оп.39. — Спр.328 Из газет “О создании каменного моста ...” 1863 г., 1910 г. — 36 арк.
13. ДАОО. — Ф.16 — Оп.67. — Спр.294 Сметы. План 6-кл. училища. 1892 г. — С.110—117.
14. ДАОО. — Ф.16 — Оп. 66. — Спр. 515 План “Куяльника”. 1890 г. — С.2.
15. **Дорошенко О.М.** Рід Скаржинських в історії Південної України (середина XVIII — початок XX століття) [Текст] : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України”/ О.М. Дорошенко; Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. — Одеса, 2010. — 15 с.
16. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. — 1914 р.): історико-краєзнавчий нарис / О.А. Бачинська, С.М. Верещук, Ф.О. Самойлов. — Одеса: 2012. — 504 с.
17. **Каменный А.Э.** Одесса: Кто есть кто/ А.Э. Каменный. — Одесса: ОКФА, 1999. — 543 с.
18. **Ковалева О.Ф., Чистов В.П.** Очерки истории культуры Южного Прибужья.(От истоков до начала XX века). Кн.1. Из прошлого культурной жизни на Николаевщине [Текст]/ Ковалева О.Ф., Чистов В.П. — Николаев, 2000. — 235 с.
19. **Котков И.И.** Архитектура Одессы: Путеводитель. / И.И. Котков, А.Т. Ушаков. — Одесса : Маяк, 1967. — 98 с.
20. **Крапива В.** Легенды Одессы. Модерн — как много в этом слове// Одесская жизнь. №44. 2012.10.29. [Электронный ресурс] URL: <http://odessa-life.od.ua>
21. **Краснова Е., Дроздовский А.** Прогулка по Одессе в стиле “модерн”// Ева Краснова, Анатолий Дроздовский / Мигдаль Times №112. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.migdal.org.ua/times/112/21874/>
22. **Мейзерский М.** Одесский модерн: последний крик живой архитектуры// Репортер. 01.09.2011. [Электронный ресурс] URL: <http://nasamomdele.do.am/publ/1-1-0-75>
23. Мистецтво України: Біографічний довідник / Упорядники: А.В. Кудрицький, М.Г. Лабінський. За редакцією А.В. Кудрицького. Т.1 “А-В” — К.: “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 1997. — 401 с.
24. Описание зданий и приспособлений строящегося городского лиманно-лечебного заведения на Куяльницком лимане в Одессе // Зодчий. — 1890. — № 9, 10. — С. 74—77.
25. Памятники архитектуры Украины. Чертежи и фотографии. Изд-во Академии архитектуры УССР. Киев, 1954. — 44 с.
26. **Пилявский В.** Архитектор Феликс Викентий Гонсиоровский // Вечерняя Одесса. — 1984. — 21.07. — С.9.
27. **Пилявский В.** Два здания — два мастера // Вечерняя Одесса. — 1986. — 11 января. — С.4.
28. **Пилявский В.А.** Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. — 2-е изд. — Одесса: Optimum, 2010. — 276 с.
29. **Пилявский В.А.** Зодчие Одессы. Историко-архитектурные очерки. — 1-е изд. — Одесса: Optimum, 2010.
30. **Пилявский В.** Они строили Одессу: Архитектор Гонсиоровский// Журнал “Дюк”, 1991 г., № 2. — С.10, 11.
31. Скадовский Сергей Николаевич // Строганова М.Н. История рода Скадовских в России: век XVIII — век XXI: документы и воспоминания современников. — М.: Изд-во Московского университета. — 2001. — 370 с.
32. **Скальковский А.А.** Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793—1823 / Первое тридцатилетие истории города Одессы. — Одесса: Городская тип., 1837. — 312 с.
33. **Синявер М.С.** Архитектура старой Одессы. Л., Изд-во Ленинград. Обл. союза сов. Художников, 1835. — 80 с.
34. Столетие Одессы. Архитектура старой Одессы. Очерки. Одесса, 2007. — 217 с.
35. **Тимофієнко В.І.** Відродження Одеси: Архітектура повоєнного десятиріччя. — К.: Музична Україна, 2006. — 484 с.
36. **Тимофієнко В.І.** Зодчі України кінця XVIII — початку XX століть: Біографічний довідник/ Головне управління містобудування та архітектури Київської міської державної адміністрації. — К.: НДІТІАМ, 1999. — 477 с.
37. **Хасин А.** Дом с атлантами № 140 (9074) // Вечерняя Одесса. — 2009. — 22.09. [Электронный ресурс] URL: <http://vo.od.ua/rubrics/dalekoe-blizkoe/11944.php>
38. **Черноиваненко И.В.** История рода Скадовских как объект исследования // Современные научные исследования и инновации. 2014. № 2 [Электронный ресурс]. URL: <http://web.snauka.ru/issues/2014/02/30977>
39. **Zyromski Z.** Polacy w Odessie// Kurier Galicyjsky, Nr 11 (159). 15—28 czerwca 2012. — S.14—15.
40. **Polscy architekci — slawni i nieznani.** Strona o polskich architektach pracujacych na rozleglych terenach Imperium Rosyjskiego w XIX i poczatkach XX wieku // Lew Wlodek, Feliks Gasiorowski, Mikolaj Tolwinski, Walerian Kulikowski. [Elektroniczny zasob]. — URL: <https://polscyarchitekci.word.press.com/galeria-lew-wlodek-odessa/>